

A földrajzi nevek atmoszférateremtő szerepe Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében¹

„'Ez az ember Basrából jön.' Ha (ezt a mondatot) egy iraki lakosnak mondják, többé-kevésbé ugyanazt a hatást kelti, mint a Milánóval kapcsolatos mondat egy olasz számára. Ha egy földrajzban tökéletesen járatlan és műveletlen embernek mondják, azt közömbösen hagyhatja, vagy legföljebb némi kíváncsiságot ébreszt benne ez a meghatározatlan holléti helység (...), egy csonka referenciális sémát idéz föl, egy berakás nélküli mozaikot. S ha végül egy harmadiknak mondják, Basra említése tüstént emlékeket idéz föl benne, de nem egy pontos geográfiai helyét, hanem egy képzeletbeli „helyét”, amelyet az Ezeregyéjszakából ismer. (...) egy emlék- és érzelem-„mezőt” idéz föl benne, az egzotikum érzését, egy összetett és homályos érzelmet vált ki, amelyben pontatlan fogalmak keverednek a titokzasság, a hanyagság, a mágia érzékleteivel.”

(U. Eco: A nyitott mű. Bp., 1976. 70–71.)

Ottlik Géza neve két földrajzi névvel fonódik össze: Kőszeggel és Budával. Kőszeg, ahol az „Iskola a határon” játszódik; és Buda, Ottlik posztumusz regényének címadó helyszíne. Jelen dolgozatomban az író első regényét vizsgálom abból a szempontból, milyen szerepet játszanak a földrajzi nevek a mű atmoszférájának megteremtésében.

Amióta léteznek irodalmi művek, azóta kérdés, hogyan nevezze meg írójuk nemcsak a hősöket, de a helyszíneket is, ahol a cselekmény játszódik. A személynévadáshoz hasonlóan itt is több lehetőség adott. Történeti regényekben azokat a helyszíneket kell megneveznie, ahol a valóságos események történtek – egyébként azonban szabadon választhat helyneveket, sőt, ha végig egy helyen folyik a cselekmény, akár nem is kell nevet adnia. Akkor is választhat létező helynevet, ha a történet teljesen a képzelet szüleménye. Alkalmazhat beszélő- vagy hangulatkeltő nevet vagy titkolózó névadással is élhet, ha a valóság hitelét akarja keltetni (vö. KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*. Bp., 1967. 200–201).

Az „Iskola a határon”-ban a földrajzi nevek egytől-egyig valóságosak, pontosan beazonosíthatók: a helyeket szinte az elbeszélővel együtt bejárhatjuk; akár térképet is rajzolhatnánk – ugyanakkor megérezzük az adott utca, városrész sajátos hangulatát, atmoszféráját is, ahogy az egy bizonyos szereplő tudatában felidéződik.

Ottlik, noha a regény eseményei több helyszínen játszódnak (Budapest, Kőszeg, Nagyvárad, illetve „útközben”), mégsem nevezi meg a várost, ahol a katonaiskola van. (Kőszeg neve egy helyütt olvasható a regényben, de nem mint a cselekmény helyszíne.) Mivel ez az egyedüli kivétel a regényben, feltehető a kérdés: ha olyan sok apró részletet, adatot megtudunk erről a „határszéli kisváros”-ról (19)², akkor miért nem mondja meg konkrétan a nevét? Megtudjuk, hogy a katonai alreáliskola a nyugati határszélen van (347), az ablakaiból látni a **Kele-**

¹ E dolgozat folytatása a Névtani Értesítő 19. évfolyamában (1997) megjelent írásomnak, amely az „Iskola a határon” személyneveit dolgozta föl.

² A regényből vett idézeteket, utalásokat csak oldalszámmal jelzem. Az általam használt kiadás: Ottlik Géza, *Iskola a határon*. Móra, 1988. /Diákkönyvtár/

ti **Alpok**³ nyúlványait, a kapun túl (két kapu van, a **Netter** (39, 93, 126, 129, 363) és a **Koller** kapu (39)) folyik a **Gyöngyös** patak. „A Gyöngyös patak valódi ágya és a sokkal keskenyebb, de felduzzasztott malomág között, a töltésen már egyenesen haza vezetett bennünket az út; a túlsó oldalon már a mi téglakerítésünk futott. Érdekes volt a vízi-malom, még ha állt is a kereke. Szép volt a patak sűrűn benőtt, széles, mély medre, még ha a vizét ezen a szakaszon el is fogták a malomárok zsilipjei, és csak vékony kis pántlikában kígyózott odalent, a mohos kövek között. De az út, a kövezetlen, kátyús, göröngyös taligaút sajnos itt majdnem mindig sáros volt” (110). A patakon kis híd vezet át, a malomág fölött kőhíd, majd egy kis, sikátorszerű utca visz be a városba, „végig a főutcán, elhagyva a várfal maradványait, a templomot, a bencés gimnáziumot, meg a kis tér sarkán az Arany Strucc Szállodát” (24), egészen a vasútállomásig. A városban van egy nemezgyár, azon túl egy Kálvária (229); van egy lutheránus templom (304), a városon túl pedig két forrás: a **Hétforrás** és az **Özforrás**.

Hogy hol volt ilyen „K.K. Militär Unterrealschule” (26), azt az egyik szereplő, Colalto hiányjegyzékgyűjteményéből tudjuk meg: **Kismarton**, **Sankt Pölten**, **Morva-Fehértemplom**, **Bécsújhely** (210) és **Kőszeg**, **Sopron** (294). Szerintem a regény értelmezésében jelértékű, hogy ugyan a részletek alapján az, aki ismeri a várost, azonosíthatja Kőszegét, azonban mégis bármelyik lehetne, ugyanakkor egyik sem, hisz a regény több, más, mint egy katonaiskola életének bemutatása.

A cselekmény másik helyszíne **Budapest**, illetve jórészt Buda: a regény is itt kezdődik, 1957-ben, a **Lukács** fürdőben (5). A két helyszínt egy „menetrend”, Bónis Feri menetrendje köti össze, amit az első karácsonyi szabadságra indulva a többiek is megtanultak: **Győr**, **Győrszentiván**, **Nagyszentjános**, **Ács**, **Komárom**, **Szőny**, **Almásfüzitő**, **Tata**, **Tóváros**, **Vértesszőlős**, **Tatabánya**, **Bicske**, **Herceghalom**, **Bia-Torbágy**, **Törökbálint**, **Budaörs**, **Kelenföld**, **Ferencváros**, **Budapest**, **Keleti pályaudvar** (255).

A szereplők közül tudjuk, hogy a fővárosból kerül a katonaiskolába Bébé, Halász Péter, Medve, Szeredy, Zsoldos és Czakó. Szintén a regény értelmezéséhez nyújt adalékot, hogy a földrajzi nevekhez köthető atmoszférateremtés igazán itt, „itthon” jellemzi az író: a katonaiskola a valóság, az igazság területe – a főszereplők életében azonban erősebbnek bizonyul a kegyelem, a szeretet világa.

Halász Petárék Budán, a Verpeléti úton laktak, közel Both Benedekékhez. Együtt jártak elemi iskolába **Lágmányoson**, együtt mentek a Nádler-féle papírkereskedésbe, puha radírt lopni (40) vagy a Feneketlen-tóhoz játszani: „A Feneketlen-tó nádasában, a kis klubház mögött alagútszerű folyosókat törtünk, és vigvamokat, rejtett hadiszálásokat rendeztünk be magunknak a víz fölött (...) egyszer este bemásztunk a nyomdába (...), az egyik nyomdász jó barátunk volt: ebédutánonként sokszor néztük a munkáját a kis pinceablakból” (41). A **Király utcában** Nick Carter-, Mister Herkules-, Doktor Kubb- vagy Buffalo Bill-füzeteket vettek (41), és együtt kószáltak Budán. „A Sárosfürdő helyén már felépült a nagy szálloda, csak a fűtőtestek hevertek még kint az utcán, s az állványok egy részét még nem

³ A regény földrajzi neveit a dolgozat végén, csoportosítva, függelékben összegyűjtöttem: ha a folyó szövegben nincs utalás az oldalszámmra, akkor ott kereshető vissza a pontos regénybeli előfordulás.

bontották le. A Gellért tér torkolatánál, az úttest túlsó oldalán bérkocsistand volt, nagy, görbe vízcsap, dézsák; a jámbor konflislovak rázogatták a fejükre akasztott abrakostarisznyát. Pék, tejszarnok, trafik; a trafik kirakata Mikuláskor tele piros levelezőlapokkal, virgácsos, krampuszos képekkel; a péknél szagoltuk a friss kenyér szagát, és néztük a félmeztelen péklegényeket, milyen villámgyorsan csúsztatják be a kemencébe végtelenül hosszú lapátjaikat. Ismertük a Kemenes utcát, ismertük a Ménesi út fáit, ismertük az évszakokat, ismertük egymást és az egész világot” (41–42). Egy egészen más világ tárult fel akkor, amikor Petár katonaiskolába került, Bébé pedig pesti gimnáziumba, ahol még a nevét sem tudták.

Medve Gábor szülővárosa szintén Budapest. „*Budapest a Duna két partján fekszik. Ősi település. Első kerület: Vár, Krisztinaváros, Tabán, Lágymányos. Második kerület: Viziváros, Országút. A hidakról le lehet nézni a vízbe; úgymint főképp a Ferenc József hídról és az Erzsébet hídról, ahol a huszonhetes jár*” (152). Medve a Baross utcában lakik, ott nőtt fel egy három emeletes, körbefutó függőfolyosós házban. Innét járt Veronikával, a cselédjükkel sétálni „a **Gellérthegy** barátságatlanul jólápolat sétányaira”, s vele nézegették a **Vámház körúton** a kirakatokat (241). Az egyik húsvéti szabadság alatt, virágvasárnap utáni hétfőn Medve véletlenül összefutott Bébével a Tishti Kaszinó mozijában. Bébé Czakóval ment oda, miután a **Belvárosban**, a **Ferenciek terén** találkoztak, hogy a „Somogyi és Neller”-nél megvegyék a rádióhoz szükséges alkatrészeket, majd Czakó javasolta az **Egyetem utcában**, egy kirakat előtt, hogy menjenek moziba (263). A mozi után Medve Bébével együtt ment a **Kecskeméti utcán** keresztül a **Kálvin térig**, ahol Bébé vilamosra szállt, amelyik átvisz a **Ferenc József hídon** keresztül Budára (268).

Katonaiskolába kerülése előtt Medve a piarista gimnáziumba járt. „*Január közepén elmaradt a két utolsó órájuk. Erősen havazott. Ahogy kiléptek a piarista gimnázium kapuján, féktelen jókedv fogta el őket. Valamelyikük rohanni kezdett a rakpart felé, a többi meg utána. (...) A Petőfi-szobor körül hócsatát rendeztek, s minthogy ráérték, Medve végül felült egy ellenkező irányú villamosra, hogy elkísérje két barátját egy darabon*” (48). Medve gyermekkorában mindennek jelentősége, tartalma, gazdagsága volt, még az olyan látszólag jelentéktelen dolgoknak is, mint a Kálvin tér szökőkútja és maga a Kálvin tér, – vagy a **Haris köz**, ahová fogorvoshoz ment az édesanyjával. „*A Ferenciek tere, a Kígyó tér, a Koronaherceg utca, az egész környék barátságos volt, szerette: a Haris köz éppen a barátságatlan semmilyeniségével tűnt fel élesen. Kopár kis nagyvárosi síkátor. Se üzletek, se eleven kirakatok; szűk, kanyarodik, esős, vizes járda; nagy, szürke házak, irodák, rácsok, vasredőnyök; félemeleti raktárak, hátsó irodahelységek. (...) Mint a boldogságot, mint a mustot, érzi a torkán: esős járda, nagyváros: kézzelfoghatóan és kifejezhetetlenül, mint az életét, formátlan teljességében*” (244).

Már a katonaiskolában, amikor egy alkalommal meglátja édesanyját az ezredes mellett, egy operettdal jut eszébe, s a dallal együtt „*Mint elsüllyedt világrész, úgy merült fel előtte a budapesti Ferenciek tere, ahol a templom előtt talán ebben a percben is jönnek-mennek a kalapos, ernyős nők, apró csomagjaikat lóbálgatva. Vagy ilyenkor talán inkább színházba készülődnek lassan. Vagy még pongyolában szundikálnak a diványukon Budán, Pesten, Párizsban, Londonban, Rómában. (...) Délutáni szobák jutottak az eszébe, rokonok, ismerősök lakásai szerte a főváros-*

ban, egy zugligeti villa magasan fekvő tenispályája; az Anker-köz esőtől csillogó járdája; a régi városi Színház lejtős, szőnyeges ruhatári oldalfolyosója, ahová egyszer elvitték; és keresgélte magában az operett egyik dallamát (...) ezeket a dolgokat szerette volna rögzíteni az ismerős dallammal” (133).

Medve Gábor emlékeit, hangulatait képekben próbálja rögzíteni. Erre szolgál a „Trieszti Öböl” is. „Egy ismeretlen kis kikötőváros tengerparti piaca. Három oldalról palotaszzerű, árkádos házak szegélyezték a kövezett teret, középen magas talapzaton egy szobor állt, s a tengertől és a mélyebben fekvő rakparttól csak egy kőkorlát választotta el. Persze nem a Trieszti Öbölről volt szó okvetlenül, csupán ezzel a névvel jelölte meg magának, jobb híján, minthogy Triesztben sem járt soha, és ennek a városkának is az volt talán a legdöntőbb jellegzetessége, hogy számára teljesen ismeretlen. A tér két belső sarkán két-két szűk mellékutca futott össze derékszögben. Az emeletes paloták közül az egyikben vámhivatal működött, s a földszinti árkádsor alatt esetleg ki is volt írva franciául: DOUANE; a középső viszont bankház volt, vagy hasonló, emeleti ablakai alatt aranybetűs felírás futott végig: CASA BOCCANERA; de a régi cég fölött lakások voltak, súlyos brokátfüggönyökkel, s mintha ő az egyik ilyen óriási, kazettás mennyezetes teremben fel-alá topogva várakozott volna, hajóra, futásra, üzenetre. (...) a Trieszti Öbölként lajstromozott benyomáshalmaz megfogható adatait nyilván olvasmányaiából merítette, a hangulat azonban, amelyből az egész kép létrejönni igyekezett (...) egy kettős emlékével volt közvetlen összefüggésben” (47–48). E kettős emlék első része az, amikor hógolyót gyömöszölt osztálytársa iskolatáskájába, s utána lelkiismeretfurdalás gyötörte miatta; második része pedig egy kis balatoni fürdőhelyhez kapcsolható, ahol kisiskolás korában szüleivel nyaralt. „A sárga szállodaépületek előtt kavicsos sétány húzódott végig, kavicsos gyalogúttal, virágágyakkal. Emlékezett a sarkantyúvirágok szerény szagára. Az étterem nagy terasza mellett cukrászda volt; odébb, külön bejáratú a kúrszalon; néhány üzletecske, aztán nagy bazár, ajtajában újságosállvány, tarka vásznú fekvőszékek, gumiállatok. A sétány itt térséggé szélesedett, melynek közepén kerek, fedett emelvény várt a zenészekre minden délből és minden délután ugyanabban az órában” (50).

Bébének is van egy hasonló „képe” egy földrajzi névhez kapcsolva: a chicagói Michigan Avenue. Medve „Trieszti Öblé”-vel ellentétben azonban ez egy létező hely, amelynek fényképe a földrajzönyvükben található. „Elég homályos fénykép volt a chicagói Michigan Avenue Formes földrajzönyvében, de látszott néhány felhőkarcoló, köztük egy földszintes kis ház, az előtérben pedig egy hangárszerű, majdnem rozoga építmény meg vastraverzek, bódék, mintha még épülne az utca, miközben sűrögnek-forognak a járókelők, járművek a kora délelőtti, csípősen hideg, márciusi napsütésben” (193).

Szeredy szintén budai: fent laktak az **Istenhegyi úton**, ahol egy Barika nevű kislány barátkozott vele (30). Ő meséli el Bébének, hogy elemista korában volt egy osztálytársa, aki ahelyett, hogy „a Várban láthatók Erzsébet királyné ereklyéi”, azt írta, hogy „a Várban láthatók Erzsébet királyné erkélyei”, mondván, hogy annak nincs semmi értelme, hogy ereklye (195).

Szeredyhez „Erdély” tartozik: **Nagyvárad**, ahol 1944-ben szolgálatot teljesített; és **Brassó**, mivel egy brassai zsidó fényképész lányát, Magdát bújtatta magánál,

mint cselédjét; s akivel később, tizenkét év múlva összeköltözött. 1944-ben, amikor bajba került Magda miatt, lehívta magához Bébét, s mielőtt együtt indultak volna vissza Budapestre, elvitte a **Bémer tér** közelében egy emeleti bárba. Nagyváradon „Szép, kövezett, falusias utcában lakott Szeredy Dani, két szobában. Megtaláltam a házszámot. A nagykapuba vágott kisajtó nem volt bezárva. A széles, boltíves kapualjból vezetett fel három lépcsőfok egy előszobaféle folyosóhoz. (...) A folyosóra a piros, kék, sárga ablakkockákon át besütött a délutáni nap” (9–10).

Zsoldos, Medve padoszomszédja a **Boráros tér** közelében lakott, a **Mester utcában**: egyszer lerajzolta Medvének a lakásukat, sőt, „a Mester utca járdáján a fákat is odarajzolta, a hirdetőoszlopot, trafikot, órát, gőzmosodát, tejcsarnokot” (224).

Czakó Pali szintén budapesti: egy húsvéti szünetben felviszi a lakásukra Bébét. Hogy ő pontosan hol, melyik utcában lakik, az nem derül ki, csak annyi, hogy valahol a Belvárosban. Ahogy Medvéhez a Trieszti Öböl kapcsolható, Czakóhoz **Davos** – azonban a két képnek egészen más a funkciója. Czakónak „volt egy díszesen kifaragott tollszára, a végében, a cirádák közt ügyesen elrejtve parányi nagytőlencse bújt meg. Ha a világosság felé emelve belenézett az ember, Davos behavazott körképe vált láthatóvá” (65).

Földrajzi nevekre szüksége van az embernek, hogy tájékozódni tudjon szűkebb és tágabb környezetében – azonban ezek a nevek, azon kívül, hogy egy-egy konkrét helyet jelölnek, mindenkiből egy kicsit más asszociációt válthatnak ki. A regényből idézett részletek alapján látható, hogy Ottlik a földrajzi neveket nem annyira a konkrét, hanem sokkal inkább a „mentális” térben való tájékozódásra használja: emlékeket, érzéseket, hangulatokat rögzít, rendez velük – sőt, ahogy az egyes szereplőkhöz kapcsolhatók, e szereplőket jellemzi általuk. Mivel magának a regénynek is ilyesmi a célja (Ottlik „*mondanivalója az egész élet, a teljes világmindenség, a létezés egésze*” /Ottlik Géza, Próza. Bp., 1980. 251/), ezért a regény értelmezésében a földrajzi nevek vizsgálata fontos adalékkul szolgálhat.

Függelék

A regényben található földrajzi nevek és előfordulásuk

helységnevek (város, városrész, falu):

Budapest (108, 113, 144, 205, 255, 263, 364, 365, 366)

Buda (133, 268), Pest (133)

Belváros (263, 266), Zugliget (133), Pasarét (166), Vár (152, 195), Krisztinaváros, Tabán, Lágymányos (152, 229), Viziváros (152), Budaörs, Kelenföld, Ferencváros (255)

Kismarton, Sankt Pölten, Morva-Fehértemplom, Bécsújhely (210, 294), Sopron, Kőszeg (295)

Győr (255, 269, 372), Györszentiván, Nagyszentjános, Ács, Szöny, Almásfüzitő, Tata, Tóváros, Vértesszöllős, Tatabánya, Bicske, Herceghalom, Bia-Torbágy, Törökbálint (255), Komárom (255, 366), Ercsi (371), Mohács (347, 366, 371)

Siófok (377), Szeged (168, 186), Cegléd (166, 377), Piskolt (317), Miskolc (318)

Nagyvárad (9, 167, 364), Brassó (364), Eperjes (251)

Pápa(i utca, ének) (160), Arad(i vértanúk napja) (161)

Trieszti Öböl (100, 243, 244, 376), Davos (97), Fiume(i gyors) (377), Lomnic(i kenyér) (177), Memphis (cigarettamárka) (375), Párizs (133), London (133), Róma (133), Bécs (108, 227, 263), Chicago (193), Sorrento(i emlék, dalcím) (271), Heidelberg(i káté) (309, 318), Lepanto (295)

Názáret(i Jézus) (214), Emmaus(i tanítványok) (240)

utcanevek (út, utca, tér):

Ferenciek tere (133, 144, 244, 263), Kálvin tér (244, 268, 298), Haris köz (244, 376), Baross utca (240, 267), Kígyó tér, Koronaherceg utca (244), Anker-köz (133), Egyetem utca (263), Váci utca (267), Kecskeméti utca (269, 298), Vámház körút (241, 377), Mester utca, Boráros tér (223), Gellért tér (41), Kemenes utca, Ménesi út (42), Kossuth Lajos utca (296), Istenhegyi út (30)

Bémer tér (9); Michigan Avenue (193)

víznevek:

Gyöngyös-patak (110, 234, 304), Hétforrás (251, 297, 338), Őzforrás (297)

Duna (152, 366, 371, 378), Feneketlen tó (41), Balaton (65)

Nílus (375), Amazonas (307), Vörös-tenger (275)

hídnevek:

Ferenc József híd (152, 268), Erzsébet híd (152)

hegynevek:

Keleti-Alpok (24, 25), Mátra (365), Gellérthegy (241), Himalája (167), Sion (226)

világrész:

Déli sark (251)

FARKAS EDIT

Nem lehet elég korán kezdeni

– névtani ismeretek egy anyanyelvi tankönyvcsaládban –

A címben idézett szólás természetesen a névtannal való foglalkozásra vonatkozik. Még a nem szakmabeliek is könnyen belátják, hogy az onomasztika hallatlanul érdekes, gyakran izgalmas ismereteket és gondolatokat közvetít. A fiatalabb korosz-